

МЕМОАРИ И СЪВРЕМЕННОСТ

Любомир Георгиев

Резюме. Статията има за цел да задълбочи познанието за съвременната българска мемоаристика. В теоретичния си план тази литература е разгледана с оглед на различните ѝ жанрови определения, наративни особености и движение между документалното и фикционалното. Специално внимание е отделено на проблема за субективизма и неговите крайни проявления, водещи до неистинни твърдения. Изследвайки историята на литературата, разработката фокусира спомените за „антифашистките борби“ и преди всичко партизанското движение в България, където се анализират идеологическата тенденциозност на разказа и моралните аспекти на измислянето и редакторското обработване. Мемоарите, които излизат от печат след падането на тоталитарния режим, са представени в едър шрих с оглед на основни тематични кръгове, идейни посоки и авторски присъствия.

Ключови думи: мемоари; документалност; фикционалност; тенденциозност; тоталитаризъм; фалшификация

Миналото не се връща, само се преглъща
(Народна поговорка)

Мемоарите са разнолик литературен вид. На практика, няма възприета строга жанрова норма, припозната от мемоаристите, която те да се стремят да спазват. Жанровите определения, които мемоаристите сами си правят, са най-различни: „записки“, „спомени“, „очерки и спомени“, „роман от спомени“, „автобиография“, „изповеди“, „бивалици“, „бележки“, „бележки под линия“, „преживяна история“ и др. Мемоаристична стойност може да придобие и личният дневник, когато стане публичен (напр. на Б. Филов, Б. Делчев и др. у нас), както и летописът, свидетелстващ за далечни времена. Дори Н. Георгиев, упорит в научното си дирене, написал повече от шейсет страници за това как З. Стоянов разказва в „Записки по българските въстания“, и той се „зажегтя“ с въпроса какъв е жанрът им, и завършва студията си със заключението: „Ако се стигне до законния въпрос какъв е жанрът на Записките, отговорът вероятно ще бъде: разказ на очевидец, в който максималната широта на света и светноотношението и максималното разнообразие на разказваческите типове образуват взаимно осмислящо се единство. Но такъв жанр науката не позна-

ва? В такъв случай толкова по-зле за науката и толкова по-добре за народа, който може да чете „Записки по българските въстания“ от Захарий Стоянов“. Причината вместо множествено число на „мемоар“ някои да предпочитат „мемоаристика“ като термин, е, че той предполага по-либерално отношение към жанра. Все пак най-общо, а така се възприема и от читателя, мемоарът се определя като повествование от името на автора (Аз-ов разказ, Аз разказвам) за действителни събития от миналото, в които той е бил участник или на които е бил свидетел. Мемоаристът може да разказва и за това, което е „чул“ или за научено от анкети, документи, архиви и пр., т.е. на което не е бил пряк свидетел. Мемоарите се родят с документалната литература, за някои те са част от нея, но по фактографска точност и по обхват на събитията, за които разказват, отстъпват на научното историческо изследване и на документалистиката. Преимущество на мемоарите, с което те привличат читателите, е, че докато историята, както казва поетът, обхваща контурите само и „никой няма да разказва за простата човешка драма“, в мемоарите оживяват, понякога пресъздадени с възможностите на художественото слово, и непознати, отминавани, но значещи подробности от историческо събитие, от панорамата на обществения живот, от житейската съдба и преживяванията на конкретната личност разказвач. Аз-овата стилистика внушава на читателя, че му се откриват важни, но неизвестни или премълчавани истини, че прониква в „задулисието“ на политическата и социалната динамика или че пред него е откровена житейска изповед за преживяното. Персонажът в мемоара не е от литературни герои, а от действителни лица, назовани със собствените им имена. Затова най-същественото, което по условие трябва да притежава мемоарът, е *достоверност* и *откровеността* на разказвача, изразена в самопреценка и самоанализ, без да се крият потайни истини. Това обаче, което мемоарите не могат да избегнат и което може да влияе негативно върху принципа за достоверност, е субективизмът. Той е неизбежен, защото е вътрешно присъщ на разказвача. Субективизмът в мемоара има различни лица и прониква по различен начин – косвено или пряко. Личната гледна точка на разказвача за миналото, идеологическите му убеждения и политическите пристрастия, автобиографизмът, както и моралните качества на мемоариста са източници на субективизъм, отстояване на лична истина. Мемоаристът подбира от своите спомени и преживявания, пресява документалното, като премълчава факти или ги интерпретира тенденциозно. Той домисля, а и измисля, може дори да лъже и да фалшифицира. Така доверието към мемоарите се подронва. Интересът към мемоарите обаче не пресеква, въпреки че читателите са наясно с техния субективизъм, защото даже и когато очакванията за обективно отношение към миналото, за достоверност и откровеност не са оправдани, мемоарите с всичките си възможни грехове са част от миналото, свидетелство за него, а и това е значимо и посвоему привлекателно.

Проблемът за характеристиката на мемоарната литература и за критериите, по които се преценява, възниква винаги когато се насочим към критичния ѝ прочит. Потокът на българската мемоаристика не е пресъхнал. Понякога е слаб, едва бълбука, но понякога става пълноводен и буен. За съжаление, българската мемоаристика не е била предмет на по-цялостно литературно-историческо проучване. Нямаме и нейна пълна библиография, достигаща до по-ново време. Засега единственото известно ми цялостно литературноисторическо изследване е на Цв. Ракъовски за мемоаристиката през Възраждането (Rakjovski 2004)¹. Вниманието и на историци, и на литературоведи се е насочвало към отделни мемоари, които са не само ценен документален извор, но са предизвиквали силен читателски интерес и са оказвали обществено въздействие, напр. „Записките“ на З. Стоянов².

Активизирането на мемоаристиката, особено на историческата и политическата, се случва след отминаването на отчетливо обособен период от историческото време, след качествена трансформация на обществената и социалната действителност или след коренен прелом в световния ред. Така е и при българската мемоаристика – след края на националноосвободителните борби и последвалото ги Освобождение, след 9 септември 1944 г. и след края на комунистическия режим през 1989 г. Ще се спра накратко на последните два периода, близки до нашето време, с оглед проблема за отношението минало – съвременност.

След 9. IX. 1944 г. основна и постоянна тема на българската литература става „антифашистката борба“, т.е. конспиративната дейност и терористичните акции на Българската комунистическа партия (БКП) срещу властта, но най-вече бойните действия на организирани партизански чети и отряди. Българските писатели изпълняват задачата, която Г. Димитров им поставя още в първите месеци след 9. IX. 1944 г. – да създадат творби за партизански героизъм, които да служат за вдъхновение при изграждането на новото общество. За някои писатели откликът на този призив е жест на лоялност към новата власт. Тази тема остава актуална десетилетия след 9. IX. 1944 г., макар патетиката и тенденцията към величаво епизиране на „всенародната борба“ срещу фашизма постепенно да отстъпват място на по-обективен подход, свързан със стремежа към нови художествени решения („Барутен буквар“ на Й. Радичков, „Леваневски“ на Д. Овадия, „Звездите над нас“ на П. Вежинов и др.). Предимство в разработването на партизанската тематика имат обаче мемоарите. За тях тази тема е не само постоянна, но може да се каже и единствена. Бели врани през този период са мемоари като „Път през годините“ на К. Константинов или „Среци с миналото“ на Г. Цанев. При това приливната вълна на партизанските мемоари става все по-силна. Бивши партизани и нелегални, впоследствие вече на власт и на различни стъпала от партийната номенклатура (окръжни партийни секретари, генерали, министри, членове на Централния комитет (ЦК) и на Политбюро на БКП), се

чувстват задължени да увековечат своя принос за победата над фашизма. Има обаче и такива, които отказват. Когато Т. Павлов е на смъртно легло, посещават го, за да се простят с него, редакторите на статиите му в „Работническо дело“ Ив. Кирилов и П. Писарев. За да му вдъхне надежда, Ив. Кирилов казва: „Кураж, др. Павлов, трябва да се държите, не сте си написали още спомените“. „Какви спомени, бе, Иване – отговори му старецът, – ако ги напиша, нито един член на партията няма да остане в нея, че и в международното комунистическо и работническо движение“ (Pisarev 2011, p. 157).

Както и при другите мемоари, когато се зачетат партизанските спомени, несъзнателно заработва детекторът за достоверност и откровеност на написаното. Показанията му са противоречиви. Той отчита, че в ред случаи са описани правдиво формирането и организацията на партизанските чети, протичането на сраженията, гибелта на някои от участниците, проблемите с прехраната и оръжието, помощта от ятаци, предателствата и пр. Читателският критерий за достоверност и откровеност обаче открива и неизбежния субективизъм, който намира най-различни изяви и води до неистини. Преди всичко такава измислица е разработването и внушаването на мита за „всенародния характер“ на партизанското движение и нелегалната борба. Партизанското движение възниква, след като Хитлер обявява война на СССР, и е организирано от БКП, защото Съветският съюз е единствената реална сила, която може да ѝ помогне да постигне целта си – властта, както и става след 9. IX. 1944 г. Броят на партизаните се увеличава едва през втората половина на 1944 г., когато съветската армия наближава българската граница, и особено бързо в навечерието на 9. IX. 1944 г. В спомените си М. Гръбчева разказва, че на Девети септември установява, че през нощта отрядът се е увеличил двойно, т.е. с нови кандидати за „активни борци против фашизма и капитализма“. Величаенето на партизанското движение е подтиквало разказвача по-скромно или по-открито да величае и личното си участие в него. Както пише един мемоарист, „Че кой не съчинява и украсява, когато пише спомени, кой не се изкарва по-велик и кой не разчиства със задна дата сметки“ (Pisarev 2011, p. 176). При това колкото по-късни са партизанските мемоари, толкова повече тенденцията за „всенародната борба“, за разлика от ранните художествено-документални творби и мемоари, се засилва. Премълчават се горчиви истини, които могат да помрачат апотеоза, или се загатват под сурдинка. Партизанските чети у нас са действали всъщност самостоятелно, не са били свързани една с друга. Българските партизани до 9. IX. 1944 г. не успяват да отвоюват своя територия, както е в Югославия. В командването на отделните чети и отряди е имало съперничество, което е водело до раздор и саморазправа с трагични последици, напр. при родопския отряд „Антон Иванов“. Някои са загинали от „приятелски огън“. Партизанските рейдове, като изключим слизането им в отделни случаи до населени места, са от мандра до мандра. Палейт на

производствени предприятия, които не работят нито за българската, нито за немската армия, носи вреди на работещите в тях. Освен дисциплинирани комунисти и идеалисти ремсисти в партизанските чети са намирали спасение от полицията и криминални престъпници, които са стигали до командни постове, като са действали „в името на народа“. Не всички са издържали на тежките условия, някои са ставали и предатели. Излиза, че не само Балкана крие много тайни, както пееше някога Г. Пинджурова („Хей, Балкан, ти роден наш, колко мъки знаеш, колко тайни криеш“), но и партизанските мемоари крият тайни, някои прикрити или неразбулени даже по времето, когато БКП беше властта. Така се получава и с твърдението за „всенародно въстание“ на 9. IX. 1944 г., което даже някои участници в преврата опровергават. Властта всъщност не оказва никаква съпротива, защото е преценила, че би била безсмислена – Съветският съюз е обявил война на България и няма сила, която да спре армията му. На 8 септември следобед полицейските началници на София се съгласяват да капитулират, даже помагат на преврата. Те нареждат след 10 ч. вечерта да се премахнат всички полицейски постове в града, а участъковите началници да останат пасивни, без никакво отношение към това, което става в града. Военният министър в правителството на Муравиев – ген. Маринов, издава заповед софийският гарнизон и командирите на гарнизоните из страната да минат изцяло под нарежданията на правителството на Отечествения фронт (Vranchev 1968, p. 615). Следва: на 9. IX. 1944 г. Т. Живков посреща партизаните, победили фашистката власт, поздравява ги и се ръкува с тях.

Подборът на факти, измислицата, лъжата, тенденциозността, самохвалството не се срещат само в партизанските мемоари, но относителният им дял в тях е голям. Вероятно това е причината Й. Вълчев, който по това време има наблюдения върху документалните очерци, да публикува в сп. „Наша родина“ през 1982 г. „Трактат за мемоара“, който акад. Ив. Радев възприема като „реквием за мемоара“. Едва ли, когато е писал своя „трактат“, Й. Вълчев е предполагал, че след десетина години ще стане автор на редица мемоари за концлагерите и за съдбата на хората от „черния списък“ и че ще бъде обвиняван в измислици и клевети. Научил за „една страшна и много човешка случка с ръжевоконарската чета – как двайсетина слабо въоръжени партизани, обградени от войска, успяват да пробият обсадата и да се спасят, той се „запалва“ да я опише (малко преувеличение е необходим на всички, които не са чели „трактата“ на Й. Вълчев – б.м.). Командирът на четата го завежда на мястото, за да му покаже къде и как е било. Всичко в неговия разказ, изпълнен с убедителни подробности, внушава доверие, докато той не започва да настоява непременно да се пише, че били обградени от две дивизии и с дваисет души победили две дивизии. Й. Вълчев, който е бил офицер, се противопоставя – две дивизии са шестнайсет хиляди войници, хиляди картечници, коне, камиони... те даже не могат да се поберат в местността около горичката. Започват да се „пазарят“ – двете дивизии стават

две роти, а накрая командирът признава как е станала възможна победата над двете дивизии – картечарят, към когото са се насочили за пробив, залегнал по очи до картечницата, разперил ръцете си встрани и когато се измъкнали, започнал да стреля по горичката. Този пример, добавя писателят, е за „мемоаристите изобщо“, но ще признае, че и той като тях преди години е съгрешил с измислен „мемоар“, в който герой е Сл. Трънски, проявяващ дързост, смелост, находчивост и самообладание. Фелдфебел-школникът, който е участник в случилото се и разказва, е на лагер със своя полк край с. Мало Бучино. Той е назначен за началник на караула, другите офицери са извън полка. Всичко е спокойно, докато към лагера не се задава военна кола, с каквото се движи гарнизонният началник на караулите. Решил, че голямото началство идва на проверка, строява караулната рота. От колата слиза „снажен, приятен и усмихнат майор“. Рапортува му, майорът поздравява и командва „Свободно“. Караулът се прибира. Майорът го пита какво е положението в полка. След това влиза в караулното помещение, пише в тетрадката за караулна служба и си заминава. Успокоен, след малко разказвачът влиза в караулното и разтваря тетрадката да прочете какво е написано: „Намерих всичко в пълен ред. Подпис: Славчо Трънски“ (Щирлиц ряпа да яде). Изхвърчава навън, но колата вече не се вижда. Голямата лъжа е обградена от толкова верни описания на уставния ред във войската и на войнишкия бит, че не ти остава нищо друго, освен да се възхищаваш от разузнаваческия подвиг на Сл. Трънски. Редакцията, в която Й. Вълчев е дал своя „мемоар“, изпраща текста на Сл. Трънски, който отговаря: „Че не съм бил – не съм бил, нито съм се казвал Славчо Трънски тогава... Разказаното от автора в началото (за ръжевоко-нарската чета – б.м.) е така: аз също съм се възмущавал от мемоаристи, които най-грубо лъжат и безцеремонно измислят и с това намаляват или съдействат за намаляване на доверието към мемоарната литература“.

„Трактатът“ на Й. Вълчев не е заупокойна молитва за мемоара, както смята Ив. Радев, а предупреждение и към читателите, и към мемоаристите. Освен това мемоарът се оказва много жизнеустойчив литературен вид и като че ли е надарен с вечен живот въпреки греховете си.

Често пъти ръкописите на тези, които искат да споделят своите спомени, страдат от липса на разказваческа дарба и от слаба езикова култура. Те започват да търсят чужда помощ и така мемоарите довеждат до възникване на „професията“ писател – „обработчик“, който придава приемлив вид на текста, без да може да го превърне в текст с високи литературни достойнства. В сравнение с консултантите при мемоарите на политици от световна величина (буди удивление например списъкът на тези, на които М. Тачър благодари за всестранната им помощ) нашите „обработчици“ са от по-нисък ранг. Те действат като занаятчии – по поръчка на клиента. За „обработчика“ няма значение какво съдържание обработва. Той прилага професионалните си умения и това му носи допълнителен доход, а сближаването му с лице от властта е по-важно от пари-

те. Г. Мишев обработва езиково спомените на ген. Кацаров, защото той ще му издейства временно софийско жителство. Много по-сложна и противоречива е „обработваческата“ работа на Г. Данаилов – талантлив писател, есеист и драматург. През 1970-те години той обработва, по-меко казано – редактира – спомените на М. Гръбчева, вече легендарна личност и героиня в историята на БКП, една от „черните ангели“, които „в името на народа“ ликвидират ген. Луков, полк. Пантев и журналиста С. Янев. Редакторската работа на Г. Данаилов, при която той даже се проявява и като цензор, когато М. Гръбчева споделя някои неприятни истини, както и филмът по спомените ѝ вероятно му носят добър хонорар. На Конгреса на кинематографистите малко преди 10. XI. 1989 г., когато се изказва като поддръжник на гласността и преустройството и против култовщината, П. Попандов го репликира: „Искам да попитам Г. Данаилов. Ти, който написа сценария на сериала „В името на народа“, кога беше честен – тогава ли, когато вкарваше в нашите, актьорските уста, реплики с патос от онова време, които сега се виждат фалшиви, или тогава, когато в Дома на киното, веднъж на чашка, ми каза на шега, че новото заглавие на нашия филм не било „В името на народа“, а „Вимето на народа“ (Danailov 2002, р. 443). Нека тези, които не са живели в годините на комунистическия тоталитаризъм, не бързат да се възмущават. Едва ли тогава би се намерил писател, който да не се чувства удостоен, ако му се предложи да работи върху спомените на личност като М. Гръбчева. Смятам обаче, че не хонорарът, а нещо друго е било по-ценно за Г. Данаилов. Над него винаги е тегнело отношението като към „не наш“ по произход. Сближаването му със семейство Гръбчеви (дъщерята Ив. Гръбчева е режисьорка на филми за деца по негови творби, а М. Гръбчева го приема и му се доверява) заличава донякъде клеймото на „не наш“, става своеобразна амнистия и това е много по-ценно за него от какъвто и да било хонорар. Г. Данаилов не може да не е благодарен и му прави чест, че със задна дата не се нахвърля върху „комунистическата терористка“, а я обрисова такава, каквата е по това време, с някои положителни черти в характера и в поведението ѝ.

Въпросите около „обработваческите“ прояви на Г. Данаилов, се усложняват, когато след 1989 г. не само редактира, но става и основен двигател за издаване на спомените на Лиляна Пиринчиева (Pirinchieva 2007). В послеслова дъщерята на Л. Пиринчиева му изказва гореща благодарност: „Специална благодарност дължа на Г. Данаилов, без чието всестранно съдействие и безкористна помощ тази книга нямаше да бъде това, което е, както и за всичко, направено от него, думите на мама да достигнат до повече хора“. С какво Л. Пиринчиева е привлякла вниманието на Г. Данаилов? По убеждение тя е била троцкистка и затова е изпратена на лагер след 1944 г. Пиринчиева разказва съдържано, без емоционални изблици, без самоизтъкване за преживяното по лагерите в Добруджа и край Дунава, но силата на нейните спомени е в тяхната неоспорима автентичност и достоверност. Съдбата ѝ в концлагера е като на другите концлагеристки, но в

техните спомени, добавени към текста на Пиринчиева, изпъкват онези черти от характера ѝ, за които си спомнят с благодарност. Въпреки тежките условия Л. Пиринчиева става пример за човешко достойнство и за морална устойчивост. Помага всеотдайно и безкористно на всички, стреми се да поддържа духа им, за да устоят на изпитанието, да запазят човечността си въпреки нечовешките условия. Заслугата на Г. Данаилов спомените на Л. Пиринчиева да видят бял свят, заслужава признание. Като знаем и как усърдно е работил над спомените на М. Гръбчева, възниква морален казус, подобен на тези в някои негови пиеси, който може да предизвика неприятни въпроси. Например: проява на гузна съвест ли е безкористната помощ на Г. Данаилов, за да се издадат спомените на Л. Пиринчиева; не търси ли Г. Данаилов своеобразно опрощение, когато след спомените на фанатизираната комунистка, която най-вероятно би оправдала съществуването на концлагерите, се загрижва за спомените на Пиринчиева – жертва на комунистическия терор; само благородни ли са мотивите, поради които Г. Данаилов работи с такова съпричастие над спомените на Л. Пиринчиева; в работата на Г. Данаилов като „обработчик“ няма ли доза цинично безразличие за кого и над какво работи; писателят или конформистът е вземал връх при обработваческите изяви на Г. Данаилов. Сигурно могат да се зададат и други заядливи въпроси, но тук ще отговоря на най-съществените от тях. Смятам, че у Г. Данаилов при обработката на мемоарите и на М. Гръбчева, и на Л. Пиринчиева взема все пак връх писателят, който не може да устои на възможността да опознае и проникне в характера, в душевността и поведението на знакови личности с необикновена съдба, да вникне в превращенията на човека във време на световен катаклизъм и в условията на тоталитарен режим. Нали литературата е човекознание!

Партизанските мемоари, както и въобще мемоарите за нелегалната дейност и въоръжената борба на БКП, не просто доминират, а представляват българската мемоаристика през периода от 1944 г. до 1989 г. Партийността на мемоаристите довежда – къде по-малко, къде повече – до пренебрегване на основни критерии за достоверност. Партизанската мемоаристика, като цяло, придобива все повече манипулативен характер, като внушава, че властта на БКП е едва ли не осъществена народна мечта и резултат на всенародна борба, като допълнително се оправдаят пенсиите на „активни борци против капитализма и фашизма“, които и 30 години след 9. IX. 1944 г. продължават да излизат от гората. Даже и така партизанските мемоари имат своята документална стойност и са свидетелство за времето както преди, така и след 9. IX. 1944 г., когато пишат и стават действителен идеологически фактор.

* * *

Времето след 1989 г. се оказва благоприятно за мемоаристиката. Премахването на държавната цензура, свободата на словото и особено свободното книгопечатане и свободното книгоиздаване съдействат мемоарите да станат един от най-продуктивните литературни видове. След 1989 г. корпусът на българската мемоарна

литература се обогатява с различни по времева насоченост и тематика творби. Преиздават се мемоари на държавници, политици, дипломати и др. от по-далечните преди 1944 г. времена, които дотогава са в спецфондовете на библиотеките и са недостъпни за широката публичност. Бял свят виждат и спомени на политици с важна роля в кризисни моменти през годините непосредствено преди 9. IX. 1944 г. (К. Муравиев например). Същевременно новите държавници и партийни лидери от посткомунистическо време се стремят да оставят своя визия за периода на прехода. Като основна тема на съвременната мемоаристика обаче се налага 45-годишният период на социализма под диктата на БКП. Тя е пример как, когато гръм удари, ехото може да отзвучава по различен начин. Тези мемоари, насочени и към миналото, и към съвременността, потвърждават, че един от основните властови принципи на тоталитарната Океания от антиутопията „1984“ на Дж. Оруел – „Който контролира миналото, контролира бъдещето, който контролира настоящето, контролира миналото“, е валиден за всички общества. Това е причината една от основните „опорни точки“ в политическата стратегия на днешните и леви, и десни партии да е защита или отрицание на „реалсоциализма“, по определението на Г. Мишев. „Мъртво време“ го нарича Л. Левчев, но то сякаш възкръсва, за да участва активно в съвременния политически живот, за което пряко или косвено имат своя принос и мемоарите.

Защитник на социалистическото минало е БСП, наследничка на БКП. Пълната връв между тях не е прекъсната. Въпреки идейните лъкатушения линията на БСП в защита на наследството е последователна. След 1989 г. БКП е стресната, дори уплашена от избухналата спонтанна омраза към нея. Тя знае, че наяве ще излязат престъпленията ѝ от миналото, че то ще ѝ тежи, и бързо взема защитни мерки. В знак на промяна те се преименува в БСП. Колко му е, тя преименува българите от Пиринско в македонци, а по-късно снабди турското малцинство с български имена. Въпреки че името е променено, недоверието, подозрението и страхът на българина остават. За такива случаи той има две поговорки: „Преоблякъл се Илия, пак в тия“ и „Вълкът козината си мени, но не и нрава си“. Същевременно БСП се заема да заличи следите от престъпленията. Още повече че репресивният ѝ апарат е непокътнат. „Министерството на истината“ заработва на пълни обороти. Държавна сигурност (ДС) унищожава, пречиства и манипулира досиета. Изгарят архиви в Партийния дом. Тъй като следите все пак остават, БСП постоянно настоява да се закрие Комисията по досиетата. Тя не допуска да се приеме закон за лустрацията на висши кадри от номенклатурата на БКП, както и от репресивния апарат на ДС. Всъщност БСП овладява прехода, за да внушава на обикновения гражданин каква беда му е донесла демокрацията.

* * *

Като цитира М. Горки, че „ако всеки напише нещо за себе си, историята на народите е готова“, П. Писарев призовава: „Хайде, обръщам се към всички:

сядайте пред компютъра, няма кой друг да разкаже вашата история“. И без неговата подкана мнозина държавници, политици, функционери от високите етажи на предишната власт, агенти на ДС, журналисти, учени, както и нестрадащи от липса на самочувствие плейбои и други от същия вид се захващат да си изградят „памятник неръкотворен“ заедно със своята истина за миналото си, а и за току-що отшумели събития от различен характер и пр. Картината е изключително пъстра, но и неравностойна по съдържателност, жанрово, композиционно, езиково, а и по степен на неизбежния субективизъм. Във всеки мемоар, независимо кой е авторът му и какви са пристрастията му, прониква поне зрънце от обективната истина, което не трябва да се пренебрегва. Ще се спра само на тия, които освен че съдържат най-характерните черти на мемоаристиката в днешно време, поставят в центъра на повествованието си истината за човека, за неговата съдба, психика, морал и гражданско поведение през годините на комунистическия тоталитаризъм и същевременно се открояват с преливането на документалното и художественолитературното, без да се нарушава достоверността на факти и събития. Такива са най-вече мемоарите на талантиливи писатели, оформили се и творили през годините на социализма, и на такива, които са били част от тоталитарния механизъм за управление на културата. Всеки човек има правото да представи публично историята на своя живот, но не всеки е мотивиран да го стори, или пък няма възможност за това. Животът започва, развива се и свършва по законите на природата, но какъв океан от неизречени и останали неизвестни истини за човешкото многообразие и за времето, когато човекът е живял, се крие зад лаконичния надпис на паметниците – име, години на раждането и на смъртта. Мълчаливото мнозинство, което не оставя по различни причини написани спомени, като че ли възлага своето право на писателите, които и с художественото си творчество, но особено със своите мемоари стават негови говорители. Дядото на Г. Мишев всяка вечер чете „Записките“ на З. Стоянов. Ако биха го запитали какво чете, не би отговорил с „учената дума“ мемоари. У него няма и помисъл да разкаже какво е изживял и какъв става животът му, след като е насилен да предаде земята си и земеделския си инвентар на ТКЗС. Вместо него внукът му, писателят, ще разкаже как го е заварил, впрегнал в хамута бабичката си, да оре с ръждясал, оставен му поради негодност плуг парчето земя за „самозадоволяване“. Дядо Добри е имал хубави коне. Сега не иска, унизително му е магаре да влезе в двора му, и затова е впрегнал баба Иванка. Успокоява внука си: „Баба ти Иванка не гледай, че е слаба, държлива е като трактор талинец“.

Тъй като една от най-характерните жанрови особености на писателските мемоари е „романизирането“, естествено възниква въпросът за измислицата в мемоарите – има ли я и ако я има, как тя се съчетава с основния критерий за достоверност и фактологична истинност. В мемоарите – не само писателските, има измислица, и нейната функция е различна от тази в белетристичните

литературни видове. Литературният герой в белетристиката е фикционален, т.е. налице е персонализирано обобщение чрез художествената измислица и чрез асоциативността на творческото въображение. В мемоара, бил той и романизиран, за разлика от белетристиката, както вече изтъкнах, се разказва за действителни лица с максимално възможната или допусната от автора пълнота. Мемоарните герои, взети от натура, са конкретни лица. Тяхното изображение се постига и със съзидателното участие на художествената измислица, но функционално ограничена от основната задължителност за достоверност. Мемоарът е литература на спомена. Възобновяването на спомена, попълването на „белите петна“ в него („доколкото си спомням“, „ако помня добре“, „ако не се лъжа“ и други уговорки) иска не само досещане, но поражда и неговото уплътняване, дотворяване, като споменът се допълва с вероятното и възможното при конкретната житейска ситуация чрез художествена измислица. Нейни източници са условният характер на езика като „материал“ на литература, неговата метафорика, както и речевостилните предпочитания и възможности на разказвача. Тя е в описанията на случки и събития, в подбора на детайли, в пряката реч и диалозите, в портретизацията, която се стреми да постигне не само външна прилика, и пр. В мемоарите на съвременните писатели, чиято дарба и творческо осъществяване е в белетристиката или в поезията, художествената измислица се чувства по-свободна. Не можем да очакваме, а и да искаме от белетриста да се освободи от свойствения му художественоизобразителен стил, да не се подмама от възможността достоверното и фактологичното да прерасне в художествен образ. Творческата му природа взема връх и разширява пространството за художествено домисляне. Цитирането напр. от Л. Левчев на негови стихотворения, знакови според него за творческата и житейската му съдба, е косвена намеса на поетическата фикция, която прониква на места и в повествованието. Колкото и да се основават на срещи и разговори с оцелели български и чуждестранни интербригадисти от Гражданската война в Испания, пространните монолози и диалози в „По особено мъчителен начин“ на Св. Бъчварова са досъчиняване с неизбежното участие на художествената измислица. Пряката реч и нейният преразказ са често срещани в „Мир на страха ни“ на Г. Мишев. Със стремеж към точност той преразказва например назидателното слово на Т. Живков, когато го извиква и иска от него, по-скоро му нарежда, да си даде оставката като председател на Комитета за Русе. Това е паметна случка за Г. Мишев, момент на избор. Поучителното слово на Т. Живков не е снето от стенографски или друг запис, а е предадено все пак приблизително, като авторът се опира на общото съдържание, на запомнени фрази, като в конструирането им вплита и някои лексикални и други особености на речта на Т. Живков, популярни не само сред културните среди.

Художествената измислица обаче може да служи както на истината, така и на лъжата. Тя може да внуши достоверност и на най-наглата фалшификация.

Въпреки вероятността художествената измислица да крие лъжовност, въпреки възможните грехове спрямо достоверността и откровеността, ако идните поколения поискат да получат по-многогранна представа за годините на социалистическия експеримент, ще трябва да се насочат към мемоарите – те надхвърлят автобиографичността и са като многоцветна мозайка, в която се очертава двучетният образ на социалистическа България – тоталитарната БКП и... другите. Такива през последните две десетилетия, по реда на публикуването им, са „Бивалици“ (2000) на В. Мутафчиева, „Доколкото си спомням“ (2002) на Г. Данаилов, „По особено мъчителен начин. Документален роман“ (2008) на Св. Бъчварова, „Подир изгубеното време. Спомени“ (2011) на П. Писарев, „Отворена книга. Личен роман“ (2011) на М. Георгиев, „В търсене на изгубеното време: вместо мемоари, вместо литературна анкета, вместо живот и вместо заведение“ (2012) на М. Ганчев, публикуваният в продължение на години „Роман от спомени“ (2014) на Л. Левчев, „Мир на страха ни. Бележки под линия“ (2014) на Г. Мишев, „Моят луд век. Роман от парчета“ (2016) на Л. Стефанова. Могат да се прибавят и мемоари на други писатели и културни дейци, като Й. Вълчев, особено с „Куциян“, „От нулата нагоре“, „С досието напред“ и др., Н. Генчев, П. Динев, Н. Хайтов, С. Хаджикосев, А. Вагенщайн, В. Караманчев и др. Направената извадка е представителна не само за мемоарите на писатели и културни дейци, но и за основните характеристики на съвременната българска мемоаристика. Впрочем битката на мемоаристите с различен поглед към социалистическото минало и с различна оценка за него продължава. В последно време (2017 г.) почти едновременно се появиха мемоарите на Г. Йорданов – министър на културата през 80-те години, и сборникът „Бивши хора“ от Хр. Христов и В. Лилков с документи от т.нар. Народен съд и от архива на ДС.

БЕЛЕЖКИ

1. Впоследствие Любомир Георгиев се запозна обстойно и с публикуваното през 2018 г. изследване на Паулина Стойчева „Автобиографията, мемоарите и другите жанрове“ [бел. на Огняна Георгиева-Тенева].
2. Обикновено днешната поява на нов мемоар се посреща с кратък отзив, рекламна анотация и рядко с цялостна критична преценка. За засилен напоследък интерес към съвременната мемоаристика подсказва студията на Албена Вачева: Вачева, А., 2016. Конструирайки миналото: Българската мемоаристика от посткомунистическия период. – *Език и литература*, vol. 70, no. 3 – 4.

ЛИТЕРАТУРА

БЪЧВАРОВА, СВ., 2017. *Земя за прицел*. София: Бгкниг@.
ВРАНЧЕВ, П., 1968. *Спомени*. София: Държавно военно издателство.

- ДАНАИЛОВ, Г., 2002. *Доколкото си спомням*. Велико Търново: Абагар.
МИШЕВ, Г., 2015. *Мир на страха ми*. Пловдив: Хермес.
ПИСАРЕВ, П., 2011. *Подир изгубеното време*. Пловдив: Жанет 45.
ПИРИНЧИЕВА, Л., 2007. *По бодлите на идеалите*. Велико Търново: Абагар.
РАКЪОВСКИ, ЦВ., 2004. *Образи на българската памет*. Велико Търново: Фабер.

REFERENCES

- BYCHVAROVA, Sv., 2017. *Zemia za pricel*. Sofia: Bgknig@.
VRANCHEV, P., 1968. *Spomeni*. Sofia: Dyrzhavno voenno izdatelstvo.
DANAİLOV, G., 2002. *Dokolkoto si spomniam*. Veliko Tyrnovno: Abagar.
MISHEV, G., 2015. *Mir na straha mi*. Plovdiv: Hermes.
PISAREV, P., 2011. *Podir izgubenoto vreme*. Plovdiv: Zhanet 45.
PIRINCHIEVA, L., 2007. *Po bodlite na idealite*. Veliko Tyrnovno: Abagar.
RAKJOVSKI, CV., 2004. *Obrazi na bylgarskata pamet*. Veliko Tyrnovno: Faber.

MEMOIRS AND MODERNITY

Abstract. The article aims to deepen the knowledge of contemporary Bulgarian memoirs. In its theoretical terms, this literature is examined in view of its different genre definitions, narrative features and movement between documentary and fictional. Special attention is paid to the problem of subjectivism and its extreme manifestations leading to false statements. Exploring the history of literature, the paper focuses on the memories of the “anti-fascist struggles” and, above all, the partisan movement in Bulgaria, where the ideological tendentiousness of the narrative and the moral aspects of fiction and editorial processing are analyzed. The memoirs, which went out of print after the fall of the totalitarian regime, are presented in a big touch in view of the main thematic circles, ideological directions and author's presences.

Keywords: memoirs; documentary; fiction; tendentiousness; totalitarianism; forgery

Ljubomir Georgiev